Az agrártermelés értékesítési láncai Magyarországon és Erdélyben 1945 előtt

HUNYADI ATTILA GÁBOR

Kulcsszavak: érdekképviseleti szervezetek, gazdasági-társadalmi modernizáció, vidék- és régiófejlesztés, szövetkezeti hálózatok, közösségi gazdálkodás.

ÖSSZEFOGLALÓ MEGÁLLAPÍTÁSOK, KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK

A nyugat-európai szövetkezeti modellek sajátos módon adoptált és adaptált formákban, típusokban honosíttattak meg Kelet-Közép-Európa államaiban, így Magyarországon, majd Erdélyben is, mely 1918–20 között Románia részévé vált. Tanulmányunk néhány kutatás-módszertani kérdés mentén a magyar országos szövetkezeti intézmények kialakulását és modernizációban betöltött szerepét vázolja föl, kitérve olyan regionális szervezetekre is, amelyek központi szövetkezeti, valamint közigazgatási-minisztériumi kezdeményezésre alakultak meg egy gazdaságilag fejletlenebb régió modernizálása céljából, az ún. erdélyrészi (székelyföldi) régiófejlesztési akció keretében 100 évvel ezelőtt. Javaslatunk, hogy a gazdag múltú és sikeresnek bizonyult, ám sajnos 1945 után elsorvasztott polgári szövetkezeti mozgalmunk jelentőségét a mai szempontok, prioritások szerint inter- és multidiszciplinárisan közelítse meg a gazdaságtörténet, hiszen számos tanulság és máig hasznosítható következtetés vonható le a szövetkezeti mozgalom (intézmény- és ideológiatörténetének) megismeréséből. Elsősorban a szövetkezeti mozgalom gazdasági funkcióját tekintve az országos kiterjedésű szövetkezeti agrárértékesítő láncok, hálózatok versenyképessége, exportképessége, többletjövedelmeket generáló képessége figyelemreméltó. Másodsorban pedig társadalmi funkcióját tekintve az államháztartási bevételeket növelő, közjavakat és szolgáltatásokat, munkahelyeket létrehozó funkciója miatt tekinthető jelentősnek és fontosnak az 1885–1945 között működött polgári szövetkezeti intézményrendszer, mely ezáltal a mezőgazdaság- és vidékfejlesztés, illetve a szociálpolitika fontos pillérévé vált.

BEVEZETÉS

A szövetkezeti mozgalom olyan hierarchikus (vertikális) és hálózati (horizontális) rendszer megvalósulása, amely egyetemes ideológia (alapértékek, irányelvek) mentén saját intézményeket hoz létre, s mely saját humán- és gazdasági erőforrásokkal rendelkezik, gazdálkodik. Más rendszerektől való különbözősége többek között a sajátos egyetemes szövetkezeti értékrend szerinti eredményelosztás (visszatérítés, önköltségi árszint), (demokratikus) döntéshozatal (önkormányzat) és a közösség (*stakeholder*ek) iránti felelősség (nyitott tagság, jóléti-kulturális célok alapszabályszerű támogatása a többletből, tartalékképzés, közjavak létrehozása-fenntartása), szolidaritás gyakorlása (hálózati együttműködés, kiegyenlítés), piaci ellensúlyozó erő, érdekképviselet-érdekvédelem megvalósítása.

Tanulmányomban e kiemelt sajátosságok kidomborításával ismertetem a magyarországi országos szövetkezeti intézmények kialakulását, működését, élettartamát

1875-től 1945/48-ig. Vezérfonalként az EU-15 tagállamait bemutató kötet (*Hajós, 2000*) szerkezetét igyekszem követni, hogy a magyar országprofil ide illeszkedjék. Történeti visszatekintésben *Gyimesi Sándor (1965), Horváth (1926),* közép-európai összehasonlításban *Bruckmüller (1977), Lorenz (2006), Hunyadi (2006, 2012)*. A szocializmus-korabeli és 1989 utáni agrárpolitikai változásokat, illetve az EU-s szövetkezeti kortárs modelleket agrárközgazdászok *Labay Attila (1998), Szabó G. Gábor (2011)*, valamint interdiszciplináris kutatások korábban feldolgozták (*Csetri et al., 2007*).

A dolgozat első részében tényszerűen ismertetem az országos szövetkezeti intézmények struktúráját és területi szervezeteinek jellemzőit, taglétszámát, a tanulmány második részében pedig bemutatom azokat az állami-minisztériumi modernizációs programokat, amelyek gazdasági növekedést generáltak és társadalmi jóléti intézményeket, közjavakat hoztak létre és tartottak fenn az átlag fejlettségi szint alattiként számon tartott területeken, vidékeken.

ORSZÁGOS SZÖVETKEZETI INTÉZMÉNYEK KIALAKULÁSA ÉS MŰKÖDÉSE ÁGAZATI BONTÁSBAN

A magyar szövetkezeti törvények és jogszabályok történetét nem érinti a tanulmány, ugyanis az elmúlt évtizedben több szakmunka jelent meg e témában (pl. *Fekete, 2009*). Említésre kerülnek viszont azok az érdekképviseleti szervezetek és személyiségek, amelyeknek és akiknek köszönhetően a szövetkezeti gondolat meghonosodott magyar nyelvterületen, amelyek a magyar törvényhozásban és kormányzatban a szövetkezeteket, szövetkezeti mozgalmat „közjó-emeltyűként", közjavakat létrehozó és fenntartó szociálpolitikai és gazdasági modernizációs intézményként fogadtatták el és személyesen, szervezetileg közreműködtek a mozgalomban támogatókként.

JELZÁLOGINTÉZETEK ÉS KÖZPONTI SZÖVETKEZETI HITELINTÉZMÉNYEK

A *Magyar Földhitelintézet* (1862) a nagybirtokosok, az 1879. évi XXXIX. tc. alapján megalakult *Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete* pedig a középbirtokosok jelzálogintézeteként működött. A Kisbirtokosok Földhitelintézetének alapszabályszerű feladata volt (lett volna) egy országos kiterjedésű szövetkezeti hitelegyleti, előlegegyleti hálózat megszervezése, e célkitűzés azonban nem valósult meg.

Bár a Kereskedelmi törvény XI. címe a szövetkezetekről már 1875-től jogszabályozta a kérdést, az ország mezőgazdaságának és vidéki lakosságának bizonyos válságjelei bírták rá a társadalmat és az intézményeket a szövetkezetek mozgalomjellegű támogatására.

A kisbirtokosoknak sokkal kedvezőbb személyi hitelezés intézményesítésének érdekét a magyar országgyűlésben, a képviselőházban *Apponyi Albert* gróf, *Károlyi Sándor* gróf képviselte, sürgetve a Raiffeisen vagy a francia „*crédit agricole*" típusú vidéki hitelszövetkezetek alakulásának szabályozását, intézményes irányításának megoldását. Ugyanezt a kérdést szorgalmazta szervezetileg az OMGE német alapmunkák (Raiffeisen: *Die Darlehenkassen…*) fordíttatásával (*Pólya, 1883; Raiffeisen, 1885*) és gazdakongresszusainak jegyzőkönyvei, határozatai által (Székesfehérvár, 1879, Budapest 1885, 1899). Később az 1896-ban alakult *Magyar Gazdaszövetség*, vidéki intézmények közül pedig az Erdélyi Szász Mezőgazdasági Egylet, az Erdélyi Gazdasági Egylet és az EMKE támogatta, vállalta a szövetkezeti propagandát. Az eszmeterjesztés viszont nem lett volna elegendő, ha a szövetkezetek tőkésítését alapítványi üzletrészeket jegyző támogatókként az ügy mellé nem állnak a közjogi és közgazdasági intézmények, pénzintézetek.

Ezzel a mai nyelven befektetői társasághoz hasonló alapítványi üzletrészes kate-

góriaként létrejövő támogatási formával sikerült finanszírozni az 1886-ban Pest megye közreműködésével (közgyűlési határozat, üzletrészjegyzés), gróf Károlyi Sándor személyes koordinálásával és a Pesti Hazai Első Takarékpénztár vezetőségének személyes közreműködésével, továbbá a Takarékpénztár alapítványi üzletrészes támogatásával a *Pestmegyei Hitelszövetkezet* indulását, amely 5 évvel később túllépte a megye határait, s 1891-ben országos, regionális (pl. erdélyi) szervező- és propagandamunkát is vállalt. Miután pedig 1894-ben a Pestmegyei Hitelszövetkezet átalakult a *Hazai Hitelszövetkezetek Központi Hitelintézetévé*, az országos méretű szervezés felerősödött, és a központ két vidéki értekezletet is tartott, előbb Pozsonyban (1894), majd a következő évben Marosvásárhelyen (1895). A Hazai Hitelszövetkezetek Központi Hitelintézete 1898. év decemberéig, az Országos Központi Hitelszövetkezet (a továbbiakban OKH) létrehozásáig, Magyarországon összesen 465 hitelszövetkezetet alapított, 102 000 tagot toborozva.

1899-ben még 712, 1908-ban már 2096, 1915-ben 2441 hitelszövetkezet működött Magyarországon, a szövetkezeti tagok száma 1899-ben 141 623, 1908-ban 551 514, 1915-ben 661 232 volt. 1900–1913 között az OKH tagszövetkezeteinek száma 964-ről 2425-re, a taglétszáma 193 ezer tagról 693 ezerre emelkedett.

Az államkincstár és a magántőke részvétele befektetői minőségben a szövetkezeti központok tőkésítésében

A mezőgazdasági és ipari hitelszövetkezetekről szóló 1898-i XXIII. törvénycikk alapján létrehozott OKH tőkésítésében az államkincstár (1 millió korona értékű alapítványi üzletrész jegyzése) mellett magánpénzintézetek is részt vettek: a Pesti Hazai Első (*Gyimesi, 1965, 651. o.*) Takarékpénztár (400 ezer), a Magyar Földhitelintézet 200 ezer, a Magyar Általános Hitelbank és a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank 100-100 ezer alapítványi üzletrésztőke jegyzésével. Ugyancsak ebben az évtizedben alakult meg a Magyar Gazdaszövetség 1896-ban, amelynek égisze alatt, 1898 januárjában a „Hangya", a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási, Termelő és Értékesítő Szövetkezete, az ország fogyasztási szövetkezeteinek központja jött létre, mindkettő gróf Károlyi Sándor elnökletével. Az 1000 koronás alapítványi üzletrészek egyszeres, a 200 korona értékű rendes üzletrészek ötszörös felelősségűek voltak (*Gyimesi, 1965, 641. o.*).

1911-ben ezen ún. altruista (önköltségi elven működő) intézetek az 1898-as alapítású OKH-val közösen, kincstári hozzájárulással (részvényjegyzéssel) megalakították az Altruista Bankot (Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége).

FOGYASZTÁSI, TERMELŐ ÉS ÉRTÉKESÍTŐ SZÖVETKEZETI ÁGAZAT

A Hangya után egy évvel, 1899 februárjában alakult meg a *Keresztény Szövetkezetek Központja*, amely 1917-ben, a Hangyával való fúziója évében 285 köteléki szövetkezetet tömörített.

1900–1913 között a Hangya központ tagszövetkezeteinek száma 122-ről 1251-re, taglétszáma 22 ezer tagról 189 ezerre emelkedett (1911-ben jött létre az ezredik Hangya szövetkezet). Az I. világháború kitörésekor 1276 szövetkezet működött közel 200 ezer taggal.

Amint hivatalos cégneve is jelezte, s gróf Károlyi Sándor elmélete és javaslatai szerint is, a Hangya központ nem korlátozódott célkitűzéseiben csupán a vidék fogyasztási cikkekkel való ellátására, hanem első pillanattól kezdve a háztartási cikkek, élelmiszertermékek mellett a mezőgazdasági termeléshez szükséges eszközök, vetőmagok, mai nyelven inputok terjesztését is célul tűzte ki, valamint a mezőgazdasági termékek értékesítésének, feldolgozásának megszervezését is vállalta. Ennek megfelelően alakultak meg

a központi értékesítési főosztály irányítása alatt az értékesítési szakosztályok a vidéki-községi szövetkezeteknél, később pedig a Hangya szolgáltató és termelő-feldolgozó üzemei: a „Fructus" Gyümölcsértékesítő és Szeszfőző Szövetkezetek Központja (1917), a Futura (1919) és a Hangya Ipar Rt. Ezekről részletesebben az alábbiakban, az értékesítési hálózat ismertetésénél szólok.

Értékesítés és feldolgozás a szövetkezeti hálózatban

Az 1888-ban alapított Magyar Gazdák Hadseregellátó Szövetkezete 1891-ben az OMGE égisze alatt átalakult Magyar Mezőgazdák Szövetkezetévé. A *beszerző és értékesítő szövetkezet gabonaértékesítéssel foglalkozott*, s elsősorban a nagybirtokosok terményeit forgalmazta, 1934-ben 6514 tagja volt, érdekeltségébe tartozott a Magyar Mezőgazdák Termelő Rt., s tekintélyes kvótával vett részt a magyar *borexportban*.

A kisbirtokosokra kiterjedő szövetkezeti értékesítés, az OKH és Hangya alapszabályai és cégneve értelmében, a hitelszövetkezetek és kisebb részt a helyi fogyasztási szövetkezetek mellett szerveződött meg. Az OKH községi hitelszövetkezetei ún. szakcsoportokat hoztak létre, a hitelszövetkezet cége alatt működtek és csak belkezelésüket végezték saját címük alatt. Az 1890-es évek gabonakrízise (alacsony gabonaárak) miatt, az 1899-es gazdakongresszus követelésére vette kezdetét ezek után a gabonaraktárak létesítése is szakosztályok vagy szakcsoportok keretében.

Raktárszövetkezetek

Az állam a raktárak építési költségeinek öthatod részét vállalta át, a maradékot a hitelszövetkezet viselte. A raktárszövetkezet az OKH gabonahitel-keretéből ezután az érték 75%-a erejéig kamatozó előleget nyújtott tagjainak. 1914-ben 48 raktárszövetkezet működött az országban (erről lásd bővebben *Pártos – Szilágyi, 1935*).

Az OKH emellett a gyümölcs- és terményértékesítést, feldolgozást szorgalmazta (ilyen szakosztályt nyitott Déván 1900-ban), a zöldségtermelést és értékesítést (Makó), Kolozsváron 1901-ben baromfiértékesítő, Kunágotán csirkefeldolgozó és értékesítő szakosztályt állított fel.

A borértékesítés végett pinceszövetkezetek jöttek létre: az 1914-ig alakultak közül négy bizonyult életképesnek.

A Hangya szövetkezet, a fogyasztási hálózat megerősítése után, előbb bizományosként működött tagjai számára, majd 1911-ben állította fel értékesítési szakosztályát központjában. A legkülönbözőbb termékek – állat, gyümölcs, méz, gyógynövények – értékesítésével is foglalkozott. Az országban köteléken kívül is alakultak értékesítő szövetkezetek, például a pécskaiak gabonaértékesítő szövetkezete (*Gyimesi, 1965, 632. o.*).

A helyi értékesítő szövetkezetek – részben a Raiffeisen-elveknek is megfelelően – a helyi hitelszövetkezet vagy takarékpénztár érdekeltségei voltak. A századforduló táján a Magyar Gazdák Vásárcsarnokellátó Szövetkezete kirendeltségei, helyi fiókjai szervezésében vagy a Hangya, a Gazdaszövetség ösztönzésére ugyanakkor az ország számos szegletéből, például Maros-Torda megyéből vasúton szállítottak tojást is a fővárosba vagy exportra (Németországba).

Összesítve 1914-ben az országban 44 mezőgazdasági, termény-, gyümölcs- és borértékesítő szövetkezet volt 9310 taggal, ezek nagy része is közép- és nagybirtokos volt.

A fogyasztási szövetkezetek tagjai által leszerződött áruinak értékesítésére vonatkozó adatok nagyobb volument mutatnak: 1914-ben 1,652 millió korona értéket tett ki ugyanis az így értékesített „tagoktól származó áruk" értéke (*Gyimesi, 1965, 632. o.*).

Befektetési társaságként, szövetkezeti rt.-ként működtetett vertikumok

A magyar központi szövetkezeti értékesítő szerv a *„Futura" Szövetkezeti Központok*

Áruforgalmi Részvénytársasága lett, amelyet az Országos Központi Hitelszövetkezet és a Hangya Központ létesítettek 1919-ben azzal a céllal, hogy a szövetkezetekbe tömörült gazdáknak centrális szervezetük legyen a mezőgazdasági termények minél előnyösebb értékesítésére, a szövetkezeti terményértékesítő hálózat országos kiépítésére, a termelők értékesítési érdekeinek messzemenő védelmére, az agrárexportba való bekapcsolódásra, legfőképpen pedig az árszabályozás feladatának teljesítésére.

Központi értékesítő szervként a Futura a következőkre törekedett: a mezőgazdasági termények minél előnyösebb értékesítésére, a szövetkezeti terményértékesítő hálózat országos kiépítésére, a termelők értékesítési érdekeinek védelmére, az agrárexportba való bekapcsolódásra, általában az árszabályozásra.

A Futura üzleti tevékenysége a búza, rozs, árpa, zab, tengeri, olajmag és hüvelyesek értékesítésére terjedt ki, gyapjúosztálya a gazdák gyapjúkészletének értékesítésén kívül a budapesti gyapjúaukciókat is vezette. Gyapjúforgalma az országos termésnek mintegy 35%-át ölelte fel 1934-ben. Bizományi osztálya a magvak bizományi értékesítésével foglalkozott, a takarmányszükséglet előnyös beszerzését oldotta meg. Üzleti ellenőrzése és irányítása mellett működött a Mezőgazdasági Termelők Egyesült Szövetkezete, amely a burgonya, hagyma és paprika belföldi értékesítésével, valamint kivitelével foglalkozott. Érdekeltségéhez tartozott a Nostra Általános Árúközraktárak és Kereskedelmi Rt., Csornán, Baján és Kaposváron közraktári üzemei működtek. Termékfeldolgozó üzemekként említendők még a következők: az Olajmag-értékesítő Szövetkezet, mely a lenolajmag-termelők termékeit a magyar-német kormányközi megállapodás konjunktúrája idején értékesítette, továbbá az OKH Komlótermelő és Értékesítő Szövetkezete, az OKH Lentermelő és Értékesítő Szövetkezet, valamint a Hangya Ipar Rt.

A második világháború előestéjén pedig már 50 szövetkezeti üzem és 26 vidéki kirendeltségi raktár állt a Hangya hálózat és a magyar társadalom szolgálatában.

Szolgáltatások: biztosító szövetkezetek

Tordaszentlászlón, Erdélyben alakult meg 1892-ben az első falusi Állatbiztosító Szövetkezet, 1898-ban alakult meg a *Magyar Kölcsönös Állatbiztosító Társaság mint szövetkezet,* 1899-ben pedig a *Gazdák Biztosító Szövetkezete* alakult meg és kezdte el tevékenységét az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (a továbbiakban OMGE) kezdeményezésére. A *Gazdák Biztosító Szövetkezete* (GBSz) ugyancsak Károlyi Sándor gróf és a nagybirtokosok ún. agrárius csoportja kezdeményezésére alakult meg 1899. december 11-én szövetkezeti formában az OMGE és az állam támogatásával, mely utóbb 960 000 koronával lépett az alapítók sorába. Így a szövetkezet igazgatóságába a Földművelésügyi Miniszter egy, az OMGE és az Országos Mezőgazdasági Kamara három-három tagot delegált, a főfelügyelő bizottságba az FM és az OMGE három-három tagot delegált. A biztosítási ügyleteket három nagy: elemi, élet- és jégkár-biztosítási osztály intézte, amelyek biztosítási fajonként további alosztályokra tagolódtak. Érdekeltségei közé került a Transsylvania Biztosító Rt. (Nagyszeben) is, amelyet az erdélyi szászok alapítottak 1868-ban. A GBSz ingatlan-, tűz- és jégkárbiztosítással, életbiztosítással foglalkozott, s csak 1928-tól vette fel az állatbiztosítási ágazatot.

Szolgáltatások: érdekképviseleti szövetségek, non-lukratív szövetkezetek

A szövetkezeti központok elsődlegesen az országos kiegyenlítést vállalták, ugyanakkor koordináló szerepet töltöttek be, az ellenőri és tisztviselőkart foglalkoztatták. Emellett kifelé, a közigazgatás és egyéb pia-

ci szereplők irányában érdekképviseletként működtek.

A Hangya országos hálózatát három ellenőri körzetre osztotta, így az ellenőrök 3-4 hetenként rendszeresen meglátogatták a falusi szövetkezeteket.

A központoknak fontos szerepük volt a boltkezelő, könyvelői tanfolyamok szervezésében. Az állami hatóságokkal karöltve szervezték ugyanakkor a tej- és vajmestereket is.

1904-ben (november 6-án) alakult meg a Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége, amely a legtöbb magyarországi szövetkezeti köteléket tagjául fogadta el, ideértve a nemzetiségek, szászok, szerbek, horvátok kötelékeit is, valamint a regionális kötelékeket is. Mindegyik szövetkezeti központ több nyelven is szórta nemzetiségi vidékeken alapszabálymintáikat. Magyarországra, akárcsak a Monarchia többi részére is, jellemző volt, hogy a Kereskedelmi törvénynek megfelelően jogszerűen nemzetiségi kötelékek is létrejöttek, román, szerb, német nyelvű cégnévvel, belső kommunikációs nyelvvel, könyvvitellel. E nemzetiségi kötelékek többnyire a saját nemzetiség pénzintézeteihez, kulturális és politikai intézményeihez kapcsolódtak, saját nemzetiségi kultúrájukat, iskoláikat támogatták.

Az állami részvétel kérdése: intervenció?

Az állami intervenció, amit akkoriban *szociálpolitikának* neveztek, a *versenyszabályozás* területén és az *esélyegyenlőség* viszonylatában értékelhető.

A modern államnak a közjavak biztosítása, a közigazgatási szerepe mellett gazdasági és oktatási intézmények létrehozásában és fenntartásában van kiemelt funkciója. Egyúttal – még liberális, 19–20. század fordulós környezetben is – a versenyviszonyok szabályozásában és új szolgáltatások, intézmények létrehozása terén léphetett fel konstruktív módon. Társadalmi érdek volt ugyanis a tömeges kivándorlás időszakában a lakosság, vagyis a munkaerő helyben tartása, foglalkoztatási-kereseti lehetőségeinek bővítése, a mezőgazdaság rentabilizálása, amely ugyanakkor nyomon követhető élelmiszerpiacot, hitelkonstrukciókat és támogatási struktúrákat eredményezett az eladdig a modernizációból kimaradt, „elmaradt" vidékeken.

Az állam fellépése a szövetkezeti mozgalom támogatása, koordinálása és moderált tőkeellátása terén tehát e közép- és hosszú távú modernizációs programokkal volt megindokolva, hiszen a szövetkezetek olyan *komplementer* szerepet vállaltak, amely mind az államkincstári bevételek, mind a nagyipari termelés hosszú távú előnyét szolgálták: adóalanyok prosperálásának, létrehozásának vagy legalábbis megmaradásának, szolgáltatások létrehozásának és bővülésének, új fogyasztópiacok megnyitásának a lehetőségét teremtették meg a szövetkezetek az addig a piacgazdaságba, árutermelésbe és árufogyasztásba be nem lépő társadalmi rétegek, vidékek számára, s tették ezt oly módon, hogy az eladdig monopolhelyzetben lévő ún. „uzsorások" visszaéléseivel szemben a gazdák olyan modern kisintézményt hozhattak létre, amely egyszerre volt helyi és hálózatba integrált – ennek valamennyi előnyével: központ irányából útmutatás, koordináció, de ellenőrzés is, és a központ meg a befektetők irányában felelősség, garanciavállalás is. A helyi szervezetben, a szövetkezetben, gazdakörben megvalósulhatott mindaz, ami a korábbi intézménytípusokban – templom, iskola, község – nehezebben vagy másképp valósulhatott meg: az érdekaggregáció, önkormányzati demokratikus módon, az egy tag – egy szavazat elve mentén, ugyanakkor az önsegély elve alapján is, *Raiffeisen* szólamát idézve: „Hilf dir Selbst, so hilf dir Gott", „Segíts magadon, így Isten is megsegít". Az önsegély viszont csakis kölcsönösségi alapon sikerülhetett már, s e téren a szövetkezet egyaránt kapcsolódhatott a premodern segélyezési hagyományokhoz

(falutörvények, kaláka) tartalmában, mint a modern kereskedelmi és hitelhálózatokhoz, a modern közigazgatáshoz formájában, szervezettségében.

A szövetkezeti hálózat továbbá lehetővé tette az érdekek és állásfoglalások, valamint a takaréktőkék és hitelkonstrukciók kétirányú forgalmát, országos szinten pedig a kockázatok és költségek megosztását, porlasztását, kiegyenlítését.

Törvényhozásilag az 1883. 8. tc. (uzsoratörvény) és a záloglevél-kibocsátást szabályozó 1876. 36. tc. számít ösztönzőnek a szövetkezeti mozgalom számára, akárcsak az 1898. 23. tc., amely az OKH révén a jelzálogkölcsönök szövetkezeti konvertálását vetítette elő, kedvezményeket biztosított a talajjavító kölcsönökről szóló 1889. 30. tc., illetve az 1908. 53. tc. az állattenyésztés fejlesztéséről.

ÁLLAMI FEJLESZTÉSI PROGRAMOK

A tejszövetkezetek és a földmunkások szövetkezeti megszervezése Földművelésügyi Minisztérium által indított és támogatott akció volt.

A tejszövetkezeti szervezkedést a földművelésügyi kormányzat kezdeményezésére *miniszteri rendelkezés alapján a tejgazdasági felügyelőségek indították be*, azok szervezték meg a falusi tejszövetkezeteket, s a központi tejfeldolgozó üzemek is állami hozzájárulással létesültek. A szövetkezeti mozgalmat kiemelten támogató miniszterek közül megemlítendők *Darányi Ignác* (1895–1903; illetve 1906–1910 között) és *György Endre* (1904–1905).

Az ország perifériáján lévő területek komplex fejlesztését tűzték ki célul a Darányi által kezdeményezett és megvalósított ún. akciók. Az *1897-ben induló hegyvidéki akció*, a Munkácsra kihelyezett miniszteri megbízott irányításával, a minisztériumból kirendelt és külső tisztviselők bevonásával földbérletek alakítását segítette elő, fejlesztette az állattenyésztést, szövetkezetek létesítését bátorította. 1902-ben az erdélyrészi (székelyföldi) m. kir. földmívelésügyi minisztériumi kirendeltség kezdte el működését, 1908-ban pedig a felvidéki kirendeltség Zsolnán. 1913-ban már 7 kirendeltség működött: Kolozsvár, Marosvásárhely, Temesvár, Nagyvárad, Zsolna, Munkács, Eperjes központtal.

A „székelyföldi" minisztériumi kirendeltség szövetkezeti szervezőmunkája

Az FM erdélyrészi kirendeltsége területén, 11 megyében 1911-ig 552 gazdakör jött létre, összesen 28 199 taggal. A mezőgazdaság korszerűsítése érdekében, a gépesítés és intenzív minőségi gazdálkodás meghonosítása céljából *az állam a gazdaköröknek a gépek vásárlási értéke 30%-át visszatérítette*. A gépek gazdasági teljesítményük függvényében a gépkör közös használatába vagy a tagok egyéni tulajdonába kerültek.

Államsegéllyel támogatták a gépszínek, trágyatelepek építését, vetőmag- és tenyészállat-akciókat. A támogatásokat a minisztériumi kirendeltség rendszerint a gépkörökön és szövetkezeteken keresztül bonyolította le. A kirendeltség területén (Maros-Torda, Udvarhely, Csík, Háromszék, illetve Kis-Küküllő, Torda-Aranyos, Alsó-Fehér, Kolozs, Szilágy, Szolnok-Doboka, Brassó megye) az 1911. év végén 287 hitelszövetkezet 986 községben működött.

A kirendeltség programja szerint a hitelszövetkezetek számbeli szaporítása önmagában már nem volt cél, ellenkezőleg, a már meglévő hitelszövetkezeteket kellett megerősíteni és a hitelszövetkezettel még nem rendelkező községeket *üzletkörükbe vonni*. A hitelszövetkezeteknek a kölcsönnyújtás mellett a *más gazdasági ágazatokat és tranzakció*kat is fel kellett vállalniuk. Elsősorban az *állami támogatások közvetítésé*ben játszottak közre, így például az állattenyésztés fejlesztéséről szóló 1908. évi XLVIII. tc. rendelkezése szerint

a hitelszövetkezeti tagok a tenyészállatok beszerzésére nyújtott kölcsönök után *kamattámogatás*ban részesültek.

A fogyasztási szövetkezetek szervezésében a kirendeltség a gazdasági-piaci infrastrukturális hiányok pótlását tartotta szem előtt, érvényesítve a *szövetkezeti komplementaritás* elvét: „csak ott van azokra (ti. fogyasztási szövetkezetekre) szükség, következéskép csak ott van helye a támogatásnak, ahol a megfelelő *bevásárlási helyektől való távolság, a magánkereskedés hiánya, annak elégtelensége, vagy nem megfelelő volta a fogyasztási szövetkezetet szükségessé tette*". A kirendeltség megyéiben 1911 végén 162 községi fogyasztási szövetkezet működött a Hangya szövetkezet felügyelete és irányítása alatt, az áruellátást pedig a *Hangya nagyenyedi kirendeltsége, központi raktára* biztosította.

Tejszövetkezetek alakítását csak olyan helységekben támogatta a kirendeltség, ahol *nagyobb mennyiségű tejfölösleg* volt, és amelynek értékesítése szövetkezeti úton várhatóan gazdaságosabbá vált. 1911 végén Maros-Torda, Udvarhely, Kolozs, Háromszék és Torda-Aranyos vármegyékben összesen 49 tejszövetkezet működött 4552 taggal, több mint 3 millió liter tejet forgalmazva.

A *községi állatbiztosítás* szövetkezeti alapon való megszervezését is a kirendeltség kezdeményezte 1908-ban. 1911-ben már 173 községi állatbiztosító szövetkezet működött, valamennyi a *Magyar Kölcsönös Állatbiztosító Társaság* mint szövetkezet kötelékében, amelynek Marosvásárhelyen külön felügyelősége volt a kirendeltség székhelyén. A 7701 szövetkezeti tag 16 807 állatot biztosított rendkívül előnyösen.

A „népkönyvtárak" és „népházak" szervezése is szoros összefüggésben volt a szövetkezetekkel. A kirendeltség mindenütt – ahol megalakult és működött a gazdakör vagy a szövetkezetek valamelyik típusa – *támogatást szerzett a minisztériumtól „szövetkezeti ház" építésére*. A támogatás rendszerint a szövetkezeti *tagok önrészét egészítette ki*, azzal a kikötéssel, hogy a támogatott szövetkezet a kibővített vagy újonnan épített helyiségekben *helyet biztosít esetenként a gazdakör összejöveteleinek*. Számos esetben a *tejszövetkezet üzleti helyisége, jégverme és berendezései* vagy a *fogyasztási szövetkezet boltjának és raktárának*, az összes többi szövetkezet *irodá*jának befogadása céljából kért a helyi szövetkezet támogatást épületbővítésre, építésre. A *gazdaköri gépraktár* általában a szövetkezeti ház udvarán kapott helyet. 1911-ig 44 szövetkezeti ház épült.

A népkönyvtárak szervezését a kirendeltség a falusi gazdakörökkel összefüggésben támogatta. 1911 végén 362 népkönyvtár volt az 552 gazdakör birtokában. A kirendeltség legfontosabb tevékenysége a gazdasági továbbképzés, téli gazdasági tanfolyamok, gazdaköri előadások szervezése volt. A szorosabb értelemben vett gazdasági, illetve általánosabb jogi, közigazgatási ismeretek mellett a tanfolyamok tárgysorozatába általános szociális vonatkozású kérdések is tartoztak, például közegészségügyi, alkoholizmus elleni, gyermeknevelési és háztartási, házi ipari tanfolyamok, amelyekben nagy számban vettek részt a nők is. A kirendeltség szervezésében évente több gazdakör vett részt tanulmányi kirándulásokon az algyógyi kir. földművesiskola tangazdaságán és a Székelyföldhöz közel eső Szászföldön korszerű mezőgazdasági technikák és szövetkezeti példák tanulmányozása, személyes megtapasztalása céljából. A gyakorlati oktatás (gazdaköri tanfolyamok, határbejárások, tanulmányi kirándulások) mellett a kirendeltség területén működő 9 mintagazdaság, a tordai Szabó József-féle iskola is az ismeretek elmélyítéséhez járultak hozzá, sőt a székelykeresztúri mintagazdaságnál a tanítóképzősök ismerhették meg egy megfelelő parasztgazdaság berendezését és kezelését a gazdasági tanár vezetése alatt.

Tejszövetkezetek

A földmívelésügyi minisztérium hatáskörébe tartozó Országos Tejgazdasági Felügyelőség erőteljes támogatást nyújtott a tejszövetkezeteknek. 1897–1902 között állami támogatással 452 tejszövetkezet létesült 39 vármegyében, zöme Dunántúlon (80%-a) és Délvidéken, így 1907-re csúcsosodott a tejszövetkezetek száma 651 szövetkezettel, amelyeknek kötelékébe 62 156 tag tartozott 98 237 üzletrésszel. 1912-ben 561 tejszövetkezet működött az országban 55 115 taggal és 86 957 üzletrésszel (vagyis ugyanennyi tehénnel).

A szaktudás fejlesztését szolgálták a tejgazdasági iskolák is: Sárváron 1890-ben nyílt a m. kir. tejgazdasági iskola, majd 1895-ben Munkácson és az abaúji Rákón. *Vajtermelő és értékesítő központok* létesültek sorra Temesvárott 1899-ben, ezután Szabadkán, Dombóváron, Veszprémben, Jánosházán és Körmenden. 1913-ban az ország területén működő tejszövetkezetek száma megközelítőleg 600 volt. Export irányult Németországba, a forgalmazott tej, vaj, sajt értéke 1895-ben 4,5 millió korona, 1902-ben 12,6 millió korona.

A világháború pusztításai miatt szétzilálódott tejszövetkezeti hálózat a húszas évek elején újjászerveződött. Az 1922-ben megalakított *Országos Magyar Tejszövetkezeti Központ* (OMTK) céljai a következők voltak: az országos állattenyésztés előmozdítása, az állattartók tej- és egyéb állati termékeinek feldolgozása és forgalomba hozatala szövetkezeti úton, a meglévő tejszövetkezetek fejlesztése, új tejszövetkezetek, baromfi- és tojásértékesítő szövetkezetek alakítása, a tejszövetkezetek feletti felügyelet a központ egységes, szakszerű irányítása alatt. 1935. március 1-jén már 428 tejszövetkezet tartozott a kötelékébe, plusz 100 köteléken kívüli tejszövetkezet működött az ország területén. *Mintegy 20 tejszövetkezet állatbiztosító tevékenységet is folytatott.*

A Tejszövetkezeti Központ üzletrészeinek több mint 90%-a a földmívelésügyi minisztérium tárcájában volt, a többi a fogyasztószövetkezeti központok és falusi tejszövetkezetek között oszlott meg. Az OMTK az átvett tejkészlet 20%-át tejként értékesítette, 80%-át pedig feldolgozta, kizárólag kölcsönt nyújtott a tejszövetkezeteknek és nem segélyt (a háború előtt a Tejgazdasági Felügyelőség a tejüzemek felszereléséhez a gépeket segélyként adta a tagszövetkezet részére).

A magyar tejszövetkezeti hálózat felépítése a következő volt

- *falusi tejszövetkezetek;*
- *tanyai tejszövetkezetek;*
- *körzeti tejszövetkezetek;*
- *városi tejellátó szövetkezetek;*
- *tejszövetkezetek érdekképviseleti kötelékei*: *Tolna* és *Somogy;*
- *Országos Magyar Tejszövetkezeti Központ.*

Az Országos Magyar Tejszövetkezeti Központnak 1935-ben 428 köteléki tejszövetkezetében 65 492 tejtermelő gazda tömörült, az általuk lejegyzett üzletrészek értéke több mint 801 710 pengő volt. A Tejszövetkezeti Központba befektetett 5,5 millió pengővel együtt a magyar tejszövetkezeti mozgalom több mint 6,5 millió pengő tőkebefektetéssel dolgozott. 1934-ben a köteléki tejszövetkezetek tagjai 103 millió liter tejet szállítottak be szövetkezeteikbe, a nem köteléki szövetkezetek tejbeszállítása 14 millió liter lehetett. *A tejszövetkezetek tagjai tehát az 1934. évben hozzávetőlegesen 117 millió liter tej értékesítését bízták szövetkezeteikre.* Ennek a tejmennyiségnek az értéke meghaladta a 11 millió pengőt. 1934-ben az Országos Magyar Tejszövetkezeti Központ 192,4 vagon vajat exportált, amelyért 4,5 millió pengő értékű valuta jött az országba.

Pinceszövetkezetek és a „Fructus” Gyümölcsértékesítő és Szeszfőző Szövetkezetek Központja

1871-ben alakult meg Kolozsvárott az ország első pinceszövetkezete, utóbb

1878-ban a pozsonyi szőlőbirtokosok pinceszövetkezete, majd az OMGE kezdeményezésére Budán alakult szövetkezeti jellegű pinceegylet (a híressé vált budafoki szövetkezeti pincészet). 1883-ban létesült a Magyar Bortermelők Országos Szövetkezete, amely később átvette az 1881-ben felállított állami mintapincét. A Szekszárdon, Sátoraljaújhelyen és Badacsonyban alakult állami támogatással és állami ellenőrzés alatt álló szövetkezetek hivatása volt, hogy egy-egy vidék kiváló minőségű borfajtáinak megjelelő értékesítését elősegítsék. Állami ellenőrzéssel működött a Somlóvidéki Gazdák Pinceszövetkezete, a Ceglédi Pince- és Hitelszövetkezet, továbbá a Ceglédi Bortermelők Első Pinceszövetkezete.

Az 1916. évi 24. tc. által – amely az állami szeszadó-jövedelem fokozását célozta, a „kisüsti" betiltása és a hadigazdaság körülményei között – 1917-ben létrehozott „Fructus" Gyümölcsértékesítő és Szeszfőző Szövetkezetek Központja kötelékébe 1934. év végén 300 gyümölcsértékesítő és szeszfőző szövetkezet, illetve központi *és községi* szeszfőzde tartozott. Minden köteléki szövetkezete köteles volt a Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége pártoló tagjai sorába lépni és „ott tagnak megmaradni". A Fructus a rendes közgyűlést megelőzően évenként kongresszusra hívta össze a kötelékébe tartozó szövetkezeteket az ismeretterjesztés pártolása gondolatával.

A mezőgazdasági és közgazdasági képzés jelentősége

A vidékfejlesztési akciók sikere természetesen elválaszthatatlan a mezőgazdasági iskolák hálózatának sikeres fejlődésétől. Magyar nyelvű mezőgazdasági oktatás folyt az 1869-ben induló Moson-Magyaróváron 1884-tól magyarul, Kolozsmonostoron 1869-től a Gazdasági főiskolán, 1906-tól akadémiarangú intézményben, Kassán 1875-től.

1895-ben 9 állami földművesiskola működött, 1896-ban mezőgazdasági ismétlőiskolák indultak, 1898-ban kezdődött intézményesedni a gazdasági vándortanítók működése, 1899-től népies gazdasági tanfolyamok indultak. Három szász földművesiskola volt Erdélyben (Szeben, Medgyes, Földvár), itt működött az „Algyógyi m. kir. áll. Kun Kocsárd székely földműves iskola", magyar földművesiskolák Torda, Csíkszereda, Szilágysomlyó városokban. Magyarországon 5 vincelléri iskola volt az első világháború előtt. Nem elhanyagolható a számos mintagazdaság (Hídvég) és mintatelep (Nagyszeben) nevelő hatása sem, hiszen ide rendszeresen tanulmányi kirándulásokat szerveztek, elsősorban a gazdasági akciók idején.

Ha csak a Székelyföldi gazdasági akció oktatási intézményfejlesztő eredményeit tekintjük: 44 szövetkezeti „Népház" jött létre (a 9-12 ezer korona értékű építési költség 1/4-e volt önrész, 1/4-e az FM, 2/4-e pedig hitelből származott), 362 népkönyvtár létesült (FM-támogatással), számos téli gazdasági tanfolyamnak, gazdaköri előadás-sorozatnak adva otthont. Ezek mellett a népház az ifjúsági egyletnek, dalárdának, a hitel- és fogyasztási, raktárszövetkezetnek is helyiséget tartott fenn, sőt a gazdakör és gépkör is itt székelt. *Kós Károly* típustervei alapján épült sok helyen a Wekerleteleppel egy időben, hasonló stílusban a falusi népház, szövetkezeti székház (pl. ákosfalvi népház). A szász falvak ugyancsak esztétikailag is értékes, komplex, polivalens szövetkezeti székházakat építettek.

A Hangya kirendeltségeinek, vidéki raktárainak (pl. az 1904-ben létrehozott nagyenyedi kirendeltség 1906-ban épített székháza, áruraktára, később termékfeldolgozó üzeme, pincészete, likőr- és lekvár-, konzervüzeme, hordógyára) mind funkcionalitása, mind esztétikai minősége említésre méltó.

Az 1920-ban alapított Közgazdasági Egyetem és szövetkezeti tanszéke kezdeményezője elsősorban a Hangya szövetkezet és ügyvezetősége volt (*Almási Balogh Elemér*).

A Trianoni szerződéstől a bécsi döntésig

A trianoni szerződéssel (1. táblázat) elszakított, Romániához csatolt területen korábban működött magyar, volt OKH és Hangya szövetkezetek 1918–1928 között az újraszerveződéssel, pozícióőrzéssel és jogi személyiségük elismertetésével foglalkoztak. Sikerült jogi személyiséget nyerniük 1923-ra. A felvidéki magyar szövetkezetek Csehszlovákián belül saját központot alakítva, a galántai „Hanza" Szövetkezeti Központ irányításával működtek tovább, sikeresen.

A Nagyenyed központú Hangya fogyasztási és értékesítési szövetkezeti hálózat központi áruraktára (Nagyenyed), vasútállomása és saját termelő egységei (bor és likőrgyár, lekvárkészítés, hordó- és ládagyártás), valamint földrajzilag jól elosztott vidéki (Arad, Nagyvárad, Szatmár, Kolozsvár, Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy) árulerakatainak, tehergépkocsi-flottájának köszönhetően könnyebben átvészelte az impériumváltást.

Az Erdélyi Gazdasági Egylettel (EGE) karöltve az *Erdélyi Gazda* lapban, a *Hangya naptár*ban (1922–1948) és a *Szövetkezés* (1925–1948) oldalain, ellenőri kara kiszállásainak fenntartásával tartotta az eszmei, illetve kereskedelmi, áruellátó, pénzügyi kapcsolatot és öntött lelket a falusi szövetkezeteibe, boltosképző és tanítóknak szervezett tanfolyamokat is szervezve, számos kulturális intézményt, programot is támogatva.

A hitelszövetkezeteket és gazdasági szövetkezeteket képviselő kolozsvári Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetsége nehezebben élte túl az új államba való alkalmazkodást, elsősorban a tőketartalékok infláció és valutaátváltási-politika által okozott veszteségek miatt (GHSZ). Mindezt tetézte a Román Nemzeti Bank kisebbségekkel szemben restriktív hitelpolitikája, a magyar lakosságot és nagybirtokosokat, közbirtokokat kisajátító földreform és a húszas évek inflációja. Az első évtized keserű tapasztalataira építve a GHSZ igazgatósága és non-lukratív ellenőri uniója szervezetszintű stratégiaváltást dolgozott ki az 1929-es gazdasági válság kezelésére nézve. A hitelszövetkezeti központ vezérigazgatója, *dr. gr. Bethlen László,* aki 1929-ben vállalta el tisztségét, az EGE-vel közösen indított vetőmagakciók és tejszövetkezeti kezdeményezések sikerein felbuzdulva 1935-ben munkatervbe foglalta a tevékenységbővítést (üzletág-diverzifikálás), az önsegélyezésre alapozó intenzív növekedést. Központi üzleti stratégiaként az alaptőke-emelést írták elő; hitelnyújtásnál a *termelési, beruházási célú kölcsönök és a rövid lejáratú, kis összegű kihelyezések kaptak elsőbbséget.* Az új kereseti források felkutatásában, az alternatív tevékenységi körök bevezetésében az ellenőrök a terepmunka során a központilag kidolgozott és a sajtóban, közgyűléseken ismertetett stratégia szerint jártak el.

A második bécsi döntés következtében Magyarországhoz visszatérő Észak-Erdély szövetkezeteinek felügyeletét ME-i rende-

1. táblázat

A Trianoni szerződéssel 1920-ban elcsatolt területek magyar köteléki szövetkezeteinek száma

Ország	Hangya-szövetkezet	Hitelszövetkezet	Összesen magyar szövetkezet
Csehországhoz	597	418	1015
Romániához	655	695	1350
Jugoszláviához	39	430	469
Ausztriához	56	19	75
Összesen	1347	1562	2909

Forrás: Hunyadi, 2006

lettel a Kolozsvár székhelyű Gazdasági és Hitelszövetkezetek Központjára bízták, megalakult az Erdélyrészi Fogyasztási Szövetkezetek központja Marosvásárhelyen, a Nagyenyedi Hangya fogyasztási szövetkezetek központja pedig a Romániában maradt dél-erdélyi magyarság szövetkezeteinek koordinálását folytatta tovább. Az 1945-ben Romániához visszacsatolt Erdélyben a két fogyasztási szövetkezeti központ a kaláka központban egyesült, majd hároméves önállóságért folytatott küzdelem után, 1948-ban a román tervgazdaságon belül az országos szövetkezeti hálózatba olvasztották a több mint 1100 romániai (erdélyi) magyar szövetkezetet, betiltották, majd 1949-ben felszámolták őket a két központtal egyetemben.

A szövetkezetek jelentőségének kiértékelése

Az 1914-ig relatív gyengének bizonyuló, értékelhető értékesítési hálózat eredmények azzal magyarázhatóak, hogy míg a fogyasztási hálózat kiépítése csupán a falusi kiskereskedelem konkurenciájával ütközött, de eközben az áruuzsora jelenségét moderálták, illetve eldugott településeken is szolgáltatást, áruforgalmat honosítottak meg, ezzel érdekeltté téve a fogyasztási cikkeket gyártó ipart is, addig az értékesítési hálózat megszervezése egy sokkal kijegecesedettebb, tőkeerős szervezett nagykereskedelemmel konfrontálódott (pl. az ominózus határidőüzletből profitálókkal), amely a termelői árak leszorításában és a spekulációban volt inkább érdekelt, mintsem a gazdák érdekképviseletét, érdekvédelmét is vállalni képes gazdaszövetkezetek és az értékesítési lánc minél nagyobb szegmensének a gazdák kontrollja alá kerülésében. Nem véletlen tehát, hogy a szövetkezeti mozgalomnak mind a „hiteluzsora", mind az „áruuzsora" és mezőgazdasági terményértékesítés területén kemény konkurenciával kellett számolnia.

Ugyanakkor nem tévesztendő szem elől, hogy 1914 előtt a városok élelmiszer-ellátása a városi piacokon és vásárcsarnokokban zajlott, nem kell tehát alulértékelni a magyar értékesítési szövetkezeti hálózat eredményeit, vagy az angol városi munkásnegyedek felvevőpiacainak szívóhatását odaképzelni a magyar értékesítő vertikumok katalizáló erejeként. A kérdés felvetette viszont a megfelelő belső felvevőpiac hiányát, gyengeségét, valamint az exportpiacok megszerzésének, elérhetőségi csatornái kiépítésének kérdését.

Tény viszont, hogy a már 1903-ban a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének (a továbbiakban SzNSz) tagságába lépő Hangya kiterjedtségében és a kereskedelemben elfoglalt hányadával már az angol hálózat súlyával vetekedett magyar viszonylatban, sőt tárgyalásokat folytatott az angol hálózattal a beszállítói lehetőségekről. 1904-ben pedig az SzNSz, Károlyi Sándor elnökletével Budapesten tartotta VI. Nemzetközi Kongresszusát.

A szövetkezetek gazdasági jelentősége

Minthogy szövetkezetek, tehát társadalmi és gazdasági szervezetek eredményeit értékeljük, az eredmények nem lehetnek kizárólag pénzben kifejezettek. A gazdasági-pénzügyi mutatók mellett a szövetkezetek piacteremtő, munkahely-, értéktöbbletteremtő funkcióját, szociális-kulturális és közjavakat létrehozó-fenntartó funkcióit eredményeit is figyelembe vették a korabeli elemzők.

A mozgalom értékeléséhez fontos volt a szövetkezetek államháztartásbeli, adópolitikai jelentőségét, eredményességét is felbecsülni. A korabeli statisztikák és kérdőíves felmérések szerint a hitelszövetkezetek megjelenése sok településen a kölcsönkamatok 6-10%-os csökkenését eredményezte. Ezáltal a hitelszövetkezetek a túl magas, ún. uzsorakamatok visszaszorításához járultak hozzá, a hosszabb lejáratú kölcsön adósságkonverzióra vagy

beruházásokra volt fordítható. A fogyasztási szövetkezetek kezdetben csak a lakosság legfontosabb szükségleteinek kielégítésére törekedtek, a mozgalom kiszélesedésével a fogyasztási cikkek mellett *vetőmagvak, gazdasági gépek, műtrágya, papíráru és könyvek árusítását* is bevezették. Az állam maga is elősegítette a szövetkezetek áruellátó tevékenységének bővítését. Mikor 1911-ben a kormány az elemi csapások miatt vetőmagot és műtrágyát osztatott szét a kisgazdák között, az akció lebonyolítását a Hangya központra bízta. A gabonaértékesítő szövetkezetek gabonaraktár-építési költségeinek 5/6-át az állam átvállalta (*Az OKH 10 éves működése, 1909*).

A szövetkezetek bizonyos formái – üzemkiegészítési jellegükből adódóan – eleve feltételeztek bizonyos gazdasági erőt a tagság részéről. Nemcsak az üzletrészbefizetés vállalása miatt – ez általában a kevésbé tehetősek számára is elérhető volt, azonban a magyar szövetkezetek mindvégig alacsonyan tőkésítettek maradtak –, hanem mert például az értékesítésbe való bekapcsolódás termékfelesleget feltételezett. A piaci értékesítés a megfelelő minőséget is megkívánta, így a szövetkezetek a gazdakörökkel működtek közre a modern technikai berendezések és szaktudás terjesztése érdekében.

A tejértékesítő szövetkezetek eredményeit a következőképpen értékelte a *Pártos – Szilágyi (1935)* szerzőpáros, de a tejszövetkezetek eredményeinek korabeli (1934-es) értékelése szerintem általánosítható a többi értékesítő-feldolgozó szövetkezet eredményeire vonatkoztatva is:

i. „lehetővé teszik a kistermelőknek *tejtermésük megfelelő értékesítését* úgy, hogy azok részére a nagyüzem összes előnyeit biztosítják. Ahol nincs tejszövetkezet, ott a kisgazdák legtöbbször egyáltalán nem tudják tejkészletüket értékesíteni.

ii. A tejtermelés értéke 1934-ben összegszerűség tekintetében *megközelíti a búzatermelés értékét*. Ez a nagy nemzetgazdasági érték túlnyomórészt a tejértékesítő szövetkezetek útján jut a kereskedelmi forgalomba.

iii. A tejszövetkezetek *kisebb költséggel* végzik az értékesítés munkáját és a *legelőnyösebb értékesítési árat* igyekeznek biztosítani a termelőknek: a *tejszövetkezetek évente több mint 11 millió pengőt fizetnek ki tagjaiknak az általuk leszállított tejtermés ellenértékeképpen*.

iv. Az értékesítés során elért üzleti *nyereséget* – tizenharmadik havi tejár alakjában – *tagjaik között osztják* vissza az általuk beszállított tejmennyiség arányának megfelelően.

v. Lehetővé teszik a *tejtermelés gazdaságos kihasználását*.

vi. A közös értékesítéssel *sok munkaidőt és költséget takarítanak meg* a termelőknek.

vii. *Jobban, szakszerűbben értékesítik a tejet* és biztosabb, állandóbb elhelyezési piacot teremtenek a tejtermelés részére.

viii. A tej jövedelmező értékesítésének biztosításával *fejlesztően hatnak az állattenyésztésre* s fokozzák annak rentabilitását. Az állattenyésztés színvonalának emelésével elért trágyatöbblet a szántóföldi termelés eredményét fokozza, ami jelentős érték- és vagyonszaporulatot jelent a gazdáknak.

ix. A tejen kívül *más termények értékesítését* is működési körükbe vonják és ezzel szintén sokat segítenek a kistermelők helyzetén.

x. Az állatbiztosítás terjesztésével az *állategészségügyet* és ezzel együtt az *állattenyésztést* is fejlesztik.

xi. A jobb és biztosabb értékesítésen, a vállalkozás során elért felesleg szétosztásán kívül a tejértékesítő szövetkezetek tőketartalékot is gyűjtenek, ami szintén a tejtermelők anyagi gyarapodását segíti elő és a takarékossági hajlamot fejleszti bennük."

Szociális és kulturális jelentőségük tekintetében a következő társadalmi előnyöket, közjavakat hozták létre:

i. „a kölcsönösség és felelősség érzetét fejlesztik ki a tejtermelőkben és azt az öntudatot, hogy saját kezükben van gazdasági sorsuk irányítása.

ii. Fejlesztik az istállókultúrát és tisztán, higiénikusan kezelt tejjel látják el a fogyasztókat, s ezáltal a közegészségügy érdekeit szolgálják hathatósan.

iii. A tej értékesítő szövetkezetek évi feleslegük egy részét közcélokra fordítják.

iv. A Stefánia Anya- és Csecsemővédő Szövetség falusi állomásait a legtöbb helyen ingyen tejjel látják el.

v. Gazdasági ismeretekre és kereskedelmi jártasságra nevelik a gazdákat.

vi. A lefölözött tejjel a községek lakossága szegényebb rétegének ellátását segítik elő.

vii. A tej szövetkezetek által teremtett jólét és vagyongyarapodás az államháztartás érdeke szempontjából is nagyjelentőségű, mert a statisztikai adatok szerint a tejszövetkezetekbe beszervezett községek adóhátraléka mindenütt elenyészően csekély.

viii. a tejszövetkezetek a magyar falvak földmives lakosságának fontos gazdasági szervei és jelentős kulturális hivatást töltenek be a falu életében."

A magyarországi szövetkezeti hálózat, intézményrendszer keresztmetszetét tekintve föderálisnak mondható. Az OKH hitelszövetkezeti és a Hangya fogyasztási szövetkezeti egy-egy központú, tehát ilyen értelemben centralizált volt, ám e két hálózat mellett számos más, csatlakozásra jogilag sem kötelezett hálózat létezett: a szászok Raiffeisen Szövetkezeti Szövetsége, a Szerb Mezőgazdasági Szövetkezetek szövetsége, vagy éppen az ideológiai alapon külön szerveződő Keresztény Szövetkezetek Központja vagy a szociáldemokrata ÁFÉSZ 1904-től, valamint később az erdélyi román cégnevű *Înfrăţirea* szövetkezetek szövetsége (1914), nem beszélve az ún. köteléken kívüli szövetkezetek nagy számáról.

Országos szinten tehát a szövetkezetek elsődlegesen és erőteljesen gazdasági-pénzügyi funkciót töltöttek be. Társadalmi-szociális téren államigazgatási előnyöket is hozott az OKH szövetkezetek meghonosodása: a szövetkezeti tagok – pl. az 1908-as tízéves kiértékelés szerint – jobb adófizetőkké váltak, racionálisabban gazdálkodtak, elkezdődött vagy erősödött az árutermelés. Ennek megfelelően a magyarországi szövetkezeti intézményrendszer egyenletesen és látványosan felívelő pályát írt le, mind a szövetkezeti egységek számát, mind a szövetkezeti tagság létszámát tekintve. Ugyanígy fejlődött (hasonló ívet mutat) az erdélyi OKH és Hangya szövetkezetek fejlődése is.

Az 1945 utáni időszak változásai

1946-ban létrehozták a Földművesszövetkezetek Országos Központját (FOK), amely az ugyanabban az évben alakított Mezőgazdasági Szövetkezeti Központba olvadt. Utóbbi keretében működött tovább a FOK-hoz hasonlóan a Futura, a Magyar Mezőgazdák Szövetsége, a METESZ. A Hangya Szövetkezet a Fogyasztási Szövetkezetek Országos Tanácsa (FSZOK) tagja lesz, az OKH-t átalakítják Országos Szövetkezeti Hitelintézetté. A tervgazdaság és egypártrendszer felé vezető koncentrációnak megfelelő politikák eredményezték továbbá, hogy a Magyar Országos Szövetkezeti Központ (MOSZK) centralizálja 1947-től a szövetkezeti intézményeket; 1948-ban megszüntették a hitelszövetkezeteket, 1949-ben az államosítás lezárult, felszámolták a még működő szövetkezeti vállalkozásokat, a központokat, a Futurát és egész üzlethálózatát. A MOSZK szerepét átvette az 1949-ben megalakult SZÖVOSZ (Szövetkezetek Országos Szövetsége) (*Labay, 1998, 36-37. o.*).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A szerző magyar pénzintézet-történeti kutatásait az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatja.

FORRÁSMUNKÁK JEGYZÉKE

(1) Az OKH 10 éves működése (1909). Pátria, Budapest, 97-98. pp. – (2) Bruckmüller, E. (1977): Landwirtschaftliche Organisationen und gesellschaftliche Modernisierung. Vereine, Genossenschaften und politische Mobilisierung der Landwirtschaft Österreichs vom Vormärz bis 1914. Salzburg – (3) Csetri E. – Egyed Á. – Hunyadi A. – Somai J. (szerk.) (2007): Szövetkezetek Erdélyben és Európában. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár – (4) Fekete J. (2009): A szövetkezetek szabályozása Magyarországon, 1875-2008. Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest – (5) Gyenis J. (1993): Szövetkezeti alapismeretek. Budapest, GATE Mezőgazdasági Főiskolai Kar – (6) Gyimesi S. (1965): A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak. In: Szabó I. (szerk.) (1965): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. Tanulmányok. II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 616-652. pp. – (7) Hajós L. (2000): Mezőgazdasági szövetkezetek az Európai Unióban. Trendek és kérdések a XXI. század előestéjén. Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó, Budapest, 37. p. – (8) Horváth J. (1926): A magyar szövetkezeti intézmény története. I-II. Budapest – (9) Hunyadi A. (2006): Nemzetgazdasági önszerveződési modellek Erdélyben. In: Bárdi N. – Simon A. (szerk.): Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében. Fórum, Somorja, 2006. 189-217. pp. – (10) Hunyadi A. (2010): Cooperativele minorităţii maghiare din România în perioada interbelică. (A magyar kisebbség szövetkezetei Romániában.) Argonaut, Kolozsvár – (11) Hunyadi A. (szerk.) (2012): State and Minority in Transylvania. Studies on the History of the Hungarian Community. Columbia Univ. Press – (12) Labay A. (1998): Új utak – új lehetőségek az agrártermelésben. Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó, Budapest, 36-37. pp. – (13) Lorenz, T. (szerk.) (2006): Cooperatives in Ethnic Conflicts: Eastern Europe in the 19th and early 20th Century. Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin – (14) Pártos Sz. – Szilágyi L. (1935): Szövetkezeti ismeretek. Budapest – (15) Pólya J. (1883): A Raiffeisen-féle kölcsönpénztárak. Különlenyomat a Nemzetgazdasági Szemle 1883. évi IX. Füzetéből. – (16) Pukkai L. (1994): A „Hanza" Szövetkezeti Áruközpont Galánta. Madách-Posonium, Pozsony – (17) Raiffeisen, F. W. (1885): A hitelszövetkezetek mint eszközök a falusi népesség bajainak elhárítására. Kiadja az Országos Gazdasági Egyesület Könyvkiadó Vállalata – (18) Szabó G. G. (2011): Szövetkezetek az élelmiszer-gazdaságban Gondolatok az ún. előmozdító típusú szövetkezés gazdasági lényegéről és integrációs jelentőségéről. Agroinform Kiadó, Budapest – (19) Vavrik F. (1991): A felvidéki „Hanza" és tagszövetkezeteinek története 1918-1948. Sajtó-Coop, Budapest